

ƏDƏBİ TƏNQİDİN JANRLARINA BİR NƏZƏR

Fransızcadan “növ” və ya “tip” mənasını verən janr ədəbiyyatşünaslara əsərləri qayda-qanun daxilində təsnif etməyə imkan verir. Ədəbiyyatşünaslığın bir qolu olan ədəbi tənqidin daxilində də belə qayda-qanun mövcuddur. İctimai rəyin formalaşmasına təsir edən ədəbi tənqid həm də ədəbi inkişaf perspektivlərini əvvəlcədən müəyyən edir və müasir ədəbiyyatın xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirərək ona təsir göstərir. Məhz bu səbəbdən də o, müxtəlif janrlara bölünür.

Lakin Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında olduğu kimi dünya nəzəri-estetik fikrində də ədəbi tənqidin janrları ilə bağlı dəqiq təsnifat mövcud deyildir. Məsələn, türk dilində mövzu ilə bağlı yazılmış mənbələrdə arşdırarlıq məlum olur ki, “ədəbi tənqidin janrları” başlığı altında verilən məlumatlar yaradıcılıq istiqamətləridir. Belə ki, türkçü yazılmış məqalələrdə bizim mövzu ilə əlaqədar aşağıdakılar qeyd olunur:

- Türk ədəbiyyatında ədəbi tənqidin janrları iki şəkildə qruplaşır:
- Tənqidçinin münasibətinə görə;
- Mövzusunə görə.

Tənqidçinin münasibətinə görə qruplaşan janrlar özləri də iki yerə bölünür:

1) Yazıcının baxış, düşüncə və mühakimələri əsas hesab olunduğu **subyektiv tənqid**;

2) Müəyyən meyar və dəyərlərə görə araşdırma və mühakimənin əsas olduğu **obyektiv tənqid** [2, s. 1].

Subyektiv tənqid anlayışı XVIII əsrdə meydana gəlmişdir. Subyektiv tənqidin əsas diqqət mərkəzi oxucu hesab olunur. Bu janrdə yazan yazıçıların fikrinə, bir şeir və ya romanın estetik xüsusiyyətləri, quruluşu çox da önəmli deyil, mühüm olan əsərin oxucuda yaratdığı təəsürətdir. Belə yazıların ilk müəllifi fransız yazıçısı Anatol Frans olmuşdur.

Obyektiv tənqid isə ədəbi əsərlərin məzmunu, quruluşu və üslubu əsasında yazılan tənqidi əsərlərə deyilir. Bu tənqidi yazı növündə hər əsərin qiymətləndirilməsində istifadə edilə biləcək meyarlar vardır. Belə yazılarda tənqidçi şəxsi düşüncələrini ifadə etməkdən çəkinməyə çalışır. O, elmi araşdırmalarda istifadə edərək obyektiv qiymətləndirir. Əsərə bəyənərsə də, bəyənərsə də öz hislərini əlavə etmədən əsərin bədii dəyərini açmağa çalışır.

Mövzusunə görə təsnif olunan janrlar isə dörd kateqoriyaya bölünür:

a) müəllifə yönəldilmiş tənqid;

b) əsərə yönəldilmiş tənqid;

c) oxucuya yönəldilmiş tənqid;

d) cəmiyyətə yönəldilmiş tənqid [2, s. 1].

Yazıçıya yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələri müəllifin həyatı, şəxsiyyəti və düşüncəsi əsasında yazılır. Belə yazılarda əsərlərin öz müəllifini əks etdirməsi fikri əsas götürülür. Bu tənqid janrında daha çox müəllif qiymətləndirilir. Xüsusilə, biqrafik əsərlər sənətkarın tənqidində mühüm yer tutur.

Əsərə yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələrində əsərin dəyəri müəyyənləşdirilir. Burada əsərin hansı janrdə yazılması və həmin janrın xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilir. Tənqidçi belə yazılarda əsərin yazı texnikası, mövzusu, əsərdə təsvir olunan insanlar arasındakı münasibətlərin əsərə verdiyi töhvəni ortaya qoymağa çalışır. Bunun nəticəsində də əsərin gizli tərəfləri, dərin mənası və zənginlikləri ortaya çıxır.

Oxucuya yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələrində tənqidçinin şəxsi fikir və dəyərləndirmələri mühüm yer tutur. Tənqidçi burada özünü oxucunun yerinə qoyur və əsərin onda yaratdığı təəsürəti tənqid edir. Bir əsər hər oxucuya müxtəlif şəkildə təsir edir. Bu səbəbdən də belə yazıların təhlil edərək müəyyən qaydalara əsaslanaraq obyektivlikdən danışmaq olmaz.

Ədəbiyyat varlığını cəmiyyətə bərləyir. O, cəmiyyətin içində meydana gəlmiş və onu əks etdirən güzgü hesab olunur. Buna görə də bəzi tənqidçilər üzərində çalışdığı əsərləri cəmiyyətə əsaslanaraq dəyərləndirirlər. Belə janrdə yazılmış tənqidi əsərlərə *cəmiyyətə yönəldilmiş yazı*, yaxud sosioloji tənqid deyilir. Cəmiyyətə yönəldilmiş tənqidi yazı nümunələrində isə bədii əsər onun yaranmasına təsir göstərən sosial şərtlərə əsasən dəyərləndirilir. Bu janra görə bədii əsər yarandığı mühtdən ayrı şəkildə qiymətləndirilə bilməz. Sosial tənqid müəyyən mənada səbəb-nəticə əlaqəsinin ədəbiyyata tətbiqidir. Bu janrın qabaqcıl nümayəndələri yazıcının yaşadığı ərazinin, iqlimin və yaşadığı şəraitin nəzərə alınmasını vacib hesab edirlər.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbi tənqidinin janrları şərti də olsa, iki yerə bölünür: 1) Klassik janrlar, 2) Müasir janrlar [1, s. 30]. Lakin araşdırma apararkən Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında belə bir bölgüyə rast gəlmədik. Ədəbi tənqidin istənilən janrı ilə bağlı yalnız ayrı-ayrı nəzəriyyə kitablarından, məqalələrdən məlumat toplamaq mümkündür.

“Eleştiri tarihi” (Tənqid tarixi) adlı kitabda bəlağət kitabları, dıbaçə və təzkirələr klassik dövrdə istifadə olunmuş ədəbi tənqidin ilk janrları kimi göstərilir: “Eski Türk Edebiyatına Giriş kitabımızda Türk edebiyatının evreleri anlatılırken XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar olan sürecin klasik dönem olarak adlandırıldığını hatırlayınız... XVI. yüzyıldan XVIII. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam eden klasik dönemin edebi eleştirisi anlayışını ve birikimini yansıtan en önemli kaynaklar; bəlağət kitabları, şair təzkirələri, dıbaçə və səbə-i teliflər ilə divan və mesnevilerdəki eleştiri nitelikli manzumelerdir” [3, s. 25].

Klassik dövrdə yazılmış təzkirə və dıbaçə Azərbaycan ədəbi tənqidində olduğu kimi türk ədəbiyyatında da eyni funksiyaları yerinə yetirmişdir. Bəlağət kitabları haqqında isə belə qeyd olunur: “Bəlağət, bir düşüncə ya da duyğunun yerində və zamanında, mənası en açıq bir biçimə və akıcı bir dille ifadə edilmişdir. Bəlağət, bir ilim dalı olaraq üç kısıma ayrılır: Meani, beyan və bedi. Meani, sözün duruma uyğun bir şəkildə nəsil ifadə ediləcəğini; beyan, bir məqsədin birbi-

¹⁶ BDU-nun doktorantı

